

Әміров Ә.Ж., Досанов Б.И.,  
Бисембаев А.Қ.,

**Қазақ терминологиясының  
көкейкесті мәселелері**

Қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге ие болған уақыттан кейін терминология мәселесіне ерекше көңіл бөліне бастағаны және көптеген терминдердің қазақ тілінде жасалып, қалыптаса бастағаны мәлім. Бұл тұрғыда кейбір терминдерге қазақ тілінде балама табылып, сәтті терминдер қатарынан орын алғаны, ал бірқатар терминдер қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне икемделе отырып жасалғаны тағы да белгілі. Дәй тұрғанмен кірме терминдерді тіліміздің дыбыстық-құрылымдық ерекшелігіне бейімдеу мәселесінде әлі де болса қарастыруды қажет ететін тұстар кездесетіні анық. Мақалада осы сияқты өзекті мәселені қарастыру барысында кейбір ғалымдарымыздың айтқан орынды пікірлері қарастырылады. Кезіндегі алаш қайраткерлерінің ғасырға жуық уақыт бұрынғы ұт мүддесін көздеген әрекеттерінің бүгінде сол деңгейде күн тәртібіне қайта қойылып отырғаны да айтылады.

Сонымен қатар бүгінгі күні қажеттілігі дау тудырмайтын терминологияны қалыптастыру барысында қазақ тіл білімі мамандарының әлемдік тіл білімі кеңістігіне шығуы, тәжірибе алмасуы қажеттігі сөз болады.

**Түйін сөздер:** қазақ терминологиясы, термин жасау ісі, термин шығармашылығы, сөзжасам тәсілдері, дыбыстық-құрылымдық ерекшеліктер.

Amyrov.A.GH., Dosanov.B.I.,  
Bysembaev.A.K.

**Actual problems of kazakh  
terminology**

It is obvious that Kazakh terminology questions, its formation and becoming one of the major problems since the moment when Kazakh language has acquired the status of state. Since that moment some terms have found alternative option in Kazakh language, and others have been adapted under the phonetic system of Kazakh language. But still there are questions demanding considerations in adaptation of terms from the sound-structural system point of view. The article is devoted on consideration of scientific figures different views on solutions of the problems stated above. And also these questions become urgent among the Kazakh intellectuals last century, finding reflection in scientific views today.

And also such tasks as necessity of formations of Kazakh language terminological database today, which will work for that specialists linguists who will have an opportunity to go out into the world space and freely exchanged experience will be defined in the article.

**Key words:** Kazakh terminology, term formation, term creativity, word formation methods, sound-structural feature.

Амиров А.Ж., Досанов Б.И.,  
Бисембаев А.К.

**Актуальные проблемы  
казахской терминологии**

Очевидно, что вопросы терминологии казахского языка, ее формирование и становление стали одной из важнейших проблем с того момента, как казахский язык обрел статус государственного. С того момента некоторые термины начали находить альтернативный вариант на казахском языке, а другие были адаптированы под фонетический строй казахского языка. Но все еще существуют вопросы, требующие рассмотрения в приспособлении терминов с точки зрения фонеморфологического строя. В статье рассматриваются различные взгляды научных деятелей на решение проблем, указанных выше. А также возрождаются вопросы, ставшие актуальными среди казахской интеллигенции еще в прошлом веке, находящие отражение в научных взглядах сегодня.

А также будут определены такие задачи, как необходимость формирования терминологической базы казахского языка на сегодняшний день, которая будет работать на то, чтобы специалисты-языковеды имели возможность выйти в мировое пространство и свободно обменивались опытом.

**Ключевые слова:** казахская терминология, терминообразование, терминотворчество, методы словообразования, звуковая структурная особенность.

## **ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ- СЫНЫҢ КӨКЕЙКЕСТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Бүгінгі термин жасау ісінде ұлттық сөзжасам үлгілерін мүмкіндігінше мол пайдалануға негізделген бағыт пен термин шығармашылығы бойынша шындық өмірде қалыптасқан ахуалға қатысты күрделі мәселелер туындайды.

Күрделі мәселелердің негізгі себебі – белгілі ғалымдарымыздың мойындауынан бастап, мемлекеттік терминологиялық жұмыс тұжырымдамасында бекітілсе де, бүкіл терминологиямыздың басым бөлігін құрап отырған кірме терминдерді тіліміздің дыбыстық-құрылымдық ерекшелігіне бейімдеу мәселесінің шешімін таппауы. Бұл жұмыстың ауқымдылығы, тым үлкен ғылыми-қаржылық әлеуетті, уақытты керек етуі мәселені «мойындау» деңгейінен әрі асырмай отыр. Осы себепті бұл өзекті мәселеге қозғау салып, талқылаған ғалымдарымыздың саны шектеулі. Олардың басында ф.ғ.д., профессор С. Мырзабеков тұр деп айтуға болады. Ғалым мәселені төтесінен қояды: «Қазақ тілінің тыныс, тіршілігі, болашағы терминге тіреліп отыр. Мұндағы зор түйткіл мәні халықаралық, әні (дыбысталуы) орыстық сөздерге байланысты. Түбір тұрғысынан қарағанда қазақ тілі орыс тіліне кірме күйде. Алда екі жол: 1) Осы қалыппен зырлай береміз, жырлай береміз. Ақыры – құрдым. 2) Қазақ тілі өз дыбыстық жүйесіне келеді. 28 әріп дыбыспен барша сөзін қайта сөйлетеді. Орыс сөздерінің омыртқасын омырып, қабырғасын қаусатып дыбыстық жақтан қайта игереді. Өзінің тілдік иммунитетін қалыптастырады. Бұл тілдің болашағы үшін керек. Қазіргілер үшін мұндай әрекет құбыжық болып көрінетініне күмән жоқ.

Мен «құдай бере салған» мың-мың орыстық сөздерді құртуға мүлде қарсымын және оның бәріне балама табамын деу де қиял. 31 томдық термин сөздігінде 16 мың орыс сөзі қайталанып жүр. Сыға келгенде 10 мыңнан асады. Бір-ақ жол бар: осыларды, жаңадан еніп жатқан сөздерді дыбыстық заңға бағындырмай болмайды. ...Басы артық әріптер, жат сөздер тілді күйретіп болды, ұлт иммунитетінен айырды. Иммунитетсіз тілдің болашағы бұлдыр. Орыстар Отан, Олжас, Оспанды айта алмайтыны иммунитеті күшті» [1,47].

Бүгінгі қазақ терминологиясында қалыптасқан күрделі жағдайдың түбі болуы мүмкін екенін 20-жылдары алаш зиялыларының аңғарғанын атап айту керек. Мәселен, 24-ж.

қазақ білімпаздары съезінде баяндама жасаған Е. Омарұлы: «... жат сөздерді алғанда, – оны тіліміздің заңына келтіріп, өзгертіп алу керек. Өйткені жат сөздің асыл түрін бұзбай алсақ, ондай сөзге қазақтың тілі келмейтін болады. Жаңа қазақ тілінің заңына келмеген сөзді оған қазақша жұрнақ, жалғаулар жалғап өзгертуге де болмайды. Ондай сөз қазақ тіліне қазақтың өз сөзіндей болып сіңісе де алмайды – бір түрлі ерсі сөз болып қалады. ...Тілдің заңына келмейтін жат сөздер көбейіп кетсе, тіл бұзылады, тілдің негізгі қасиеттері, тұрлаулы заңдары бұзылады. Олай болғанда да жақсы болмайды», – деп жазады [2,17]. Осыған байланысты зерттеуші Ш. Құрманбайұлы: «Біз жат сөздерді қалың бұқараның жат қалпында бұлжытпай айтуы үшін, әліпбиімізді, жазу ережелерімізді, термин қабылдау, қалыптастыру тәртібімізді бәрін де икемдедік. Сол икемделген жолмен ұзақ мерзім бойы жүргендіктен, қазір соның «жемісін» жеп отырмыз. Жат сөздерді ... жұртшылықтың санасына құйғанымызбен, тіліміздің заңдылықтарын сақтап, ұлт тіліндегі термин шығармашылығын дамытуға дәрменіміз жетпей отыр. Елдестің осыдан сексен жылдан астам бұрын дұрыс айтылған «жақсы болмайдысының» тілдің тағдырын ойлап, біліп айтылған алаңдаушылық екендігіне бүгін көзіміз тағы жетіп отыр», – дейді [2, 252-253]. Маманның бұл пікірінен қазіргі уақытта терминологиялық салаларымыздың барлығында орныққан, тұлғасы орыс тілі табиғатынан ғана хабар беретін арнаулы лексиканы қаншалықты өз байлығымыз деп есептей аламыз дейтін алаңдаушылықты және ұлттың барлық әлеуметтік топтарының басын біріктіретін, олардың ортақ қажеттілігіне қызмет ететін шынайы терминқор, мазмұны ұлттық немесе ұлттық тәсілдерге сай рәсімделген терминдерімізді қалыптастырғанда ғана мүмкін болатынына меңзеуді көреміз.

Өткен ғасыр басында қолға алынып аяқсыз қалған ұлттық терминологияны қалыптастыру мәселесінің бүгінгі күні өзектілігі артпаса, кеміген жоқ. Алайда жоғарыда атап өткендей, мәселе еліміз тәуелсіздігін алып, өзінің ішкі және сыртқы саясатын, оның ішінде тіл саясатын дербес жүргізу құқығына ие болуымен байланысты толық жаңғыру негізінде бастапқы қалпында қолға алынбай, басы ашық мәселе күйінде қалып отыр. Бұл мәселені түпкілікті шешу онымен байланысты барлық мәселелер кешенін шешуді талап етеді.

Олардың негізгісі – бүгінгі күні терминдерді төл сөздік қор немесе сөзжасам тәсілдері

негізінде қалыптастыру қағидаттары мен жолдарын белгілеу. Бұл міндет өз кезегінде жан-жақты ойластыруды қажет ететін өзге сұрақтарды тудырады: бүгінде міндет ретінде көрсетіліп, алдағы уақытта жүзеге асыру көзделіп отырған төл немесе қазақ тілінің дыбыстық-құрылымдық ерекшелігін ескеріп қалыптастырылатын тегі кірме терминдеріміз орыс тілінің ерекшелігіне ғана негізделген он мыңдаған «ескі» терминдермен қатар өмір сүре бере ме, өмір сүрсе – бұл терминологияны тұтас бір жүйе деп есептеп, оны стандарттау мен біріздендіру сияқты теориялық, сондай-ақ қолданбалы тұрғыдан ақпараттық-ізвестіру, машиналық аударма ісіне қатысты терминдерді үлгілеу мәселелерін шешуде, жалпы терминтануды өзіндік зерттеу тәсілдері, объектісі мен ішкі құрылымы айқындалған дербес ғылым саласы деп тануда қиындықтар тудырмай ма (бұл арада қазақ тілінің дыбыстық-құрылымдық ерекшелігін ескеріп қалыптастырылатын кірме терминдер мен орыс тілінің ерекшелігіне негізделген қолданыстағы 70-80 % терминдеріміздің бір нәрсе екенін атап айтқымыз келеді, біздің оларды бөліп көрсетуіміз мәселенің бүгінгі қойылысына байланысты болды); тіпті болмашы ықтималдықпен десек те, жаңа талаптар 30-жылдардан бері қалыптасқан бүкіл терминология жүйесіне қойылып жатқандай болса, бұл іске ғылыми әлеуетті дайындау, шараны мемлекеттік қолдау, сондай-ақ ғылыми-техникалық қатынас құралының маңызды компоненттерінің, ұғым атауларының тиісті ғылыми-мамани және көпшілік ортасында іркіліссіз және түсіністікпен ауысуы қалай іске асады?

Көрсетілген міндеттер терминологияның басты мәселесін құрайды, өйткені барлық терминологиялық үрдістер мен үдерістер оған тікелей немесе жанама түрде қатысты болады, одан тыс тұра алмайды. Дәл бүгінгі күні негізгі мәселеге қатысты біржақты шешім айтпасақ та, түбі оған ғалымдарымыз ортақ бір жауап табуға тиіс болады дей аламыз. Мұның себебі болашақта терминқорға алатын шетел атауларын төл дыбыстық-құрылымдық заңдарымызға бағындырып алайық деген қағидаттың өміршендігі белгілі болып отырғандығы және оның терминші ғалымдар арасында орнығып үлгеруі.

Аталған мәселенің күн тәртібіне қойылуы оның біржақты шешімін табуына тікелей байланып кезекте тұрған өзге де сұрақтар тізімінің бар екенінен, мәселен, терминдерді тіларалық және халықаралық сәйкестендіру шеңберінде әр сала ұғымдарының санатын, жіктемесін жасау мен оны төл тілдік құралдар көмегімен

рәсімдеу сияқты рет-ретімен атқарылатын көптеген шаралар жайынан хабар береді. Бұдан сөз болып отырған мәселенің өз алдына оқшау тұрмағанын, оның тілдегі басқадай кешенді мәселелермен бірлікте қаралуы керектігін көреміз. Мәселен, өткен ғасырдың басында сөз болған және біз жоғарыда атап өткен әліпбиді ауыстыру мәселесі ғылым тілін қалай қалыптастыратынымызға тікелей тәуелді болып отырғанын тағы да көрсетіп кетуге болады. Тіпті жақын болашақта демесек те, түбінде әліпби ауысқан жағдайда әріптеріміздің санын қалай белгілейтінімізге терминдерімізді қандай қағидаттармен, амал-тәсілдермен қалыптастыратынымыз негіз болады. Бұлай дегенде мәселеге жұмысты логикаға сай, оңтайлы ұйымдастыру тұрғысынан келетінімізді ескерте кету керек. Солай болғандықтан да әліпбиді бүгінгі қолда бар терминологияға негіздеп алып, соның салдарынан терминологияға болашақта түпкілікті өзгерістер жүргізілуі мүмкін болғандай жағдай үшін оның қайта түзетілу ықтималдығын қарастырып отырған жоқпыз.

Сөз болып отырған жайт тілдің өзге мәселелерінің шешілуіне ықпал етеді десек, термин тұлғаларының сөзді әр қырынан қарастыратын фонетика, морфология мен синтаксис сияқты негізгі тіл салаларының зерттеу нысандарына да қатысы барлығын айтамыз. Мысалы, терминдерді қазақ тілінің дыбыстық-құрылымдық ерекшелігіне бейімдеу қағидатын іске асыратын болсақ кірме сөздер құрамында ғана ұшырасатын, бүгінгі әліпбидегі 42 әріп санын толықтырып тұрған в, ф, х тәрізді әріптерді қысқартуға тура келер еді. Осыған орай, фонетикада дыбыстардың жіктелісіне де өзгеріс енгізу қажеттілігі туар еді.

Терминологияның басты мәселесі жайында белгілі терминолог ғалымдарымыз түгел дерлік пікірін білдіріп өтсе, бұл мәселенің өз кезегінде басқа мәселелермен байланыстылығы және бүгінгі қарастырылу деңгейі жайында сөз қозғап жүрген мамандар көп емес. Солардың ішінде С. Ақаевты айтар едік, автордың айтуынша: «Термин, оның дұрыс-бұрыстығы ... арнайы айналысусыз, кездейсоқ жасалып, анықталуының өзі бұл істің кәсіби тұрғыда емес, көңіл-күй қалауымен жүргізілетіндігінің көрінісі». ...Осы ретте, тіл ғылымы саласында да термин жасауға қатысты әдістемелік жұмыстар жүргізілмегенін айтуымыз керек», – деп [3, 61] мәселені жұмыстың ұйымдастырылуы жағынан атап өтеді. Ол сондай-ақ мәселені терминографиялық тұрғыдан қарастыра отырып, 31 томдық сөздіктердің

түсіндірме сөздіктерінде де терминологиялық тұжырымдама принциптері ескеріле алмайтынын айтады да: «Мәселен, ондағы бірінші принцип – «қазақ тілінің лексикалық байлығын сарка пайдалану» үшін қандай еңбектер тобы қаралуы тиістілігі айтылғанымен, ондай еңбектерді қалай қарау керектігі нақты мысалдармен көрсетіліп, жазылып, насихатталып, тіл ғылымынан бей-хабар, бірақ термин жасаушы мамандар зердесіне жеткізілмегендіктен, «жергілікті ерекшеліктерге жататын», «байырғы әдеби мұраларда (эпостық жырларда, ақын-жыраулар шығармаларында т.б.) кездесетін, қазіргі кезде қолдана бермейтін көне сөздерді былай қойып, әртүрлі сала бойынша ғасыр басынан бері жазылған әдебиеттердің беті ашылмай, алғашқы үлгілерді Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары қолымен жасалған мол тәжірибе, сөз байлығы назарға ілікпей келеді. Туыстас түркі тілдеріндегі тәжірибені пайдалануды қалай жүзеге асыру керектігі де белгісіз», – дейді [3, 61-62]. Автор біз бұған дейін айтып кеткен негізгі терминологиялық қағидаттардың жоқтығына орай: «Ал аударылмай алынатын шетел сөздерін тілдің дыбыстық жүйесіне сай айтып, қабылдау қажеттілігіне байланысты қай сөзді, қандай сөздер тобын қалай икемдеу қажеттілігі де, қандай шетел сөздерінің аударылмайтыны да әлі күнге белгісіз», – деп, одан туындайтын ішкі мәселелер жайында былай дейді: «Мұнан басқа ... терминдердегі шетелдік сөздердің үлесі қай мөлшерден аспау керектігі, термин жасау кезіндегі түрлі қиындықтар, оларды еңсеру (преодоление) жолдары, терминдерді қазақшалау барысында тіл табиғатының бұзылмай, түзелуін қамтамасыз ету жолдары, атау сөз бен қолданыстық сөздің айырмасы, тілдегі сөз тудырушы түрлі журналдардың мағыналық реңктері, күрделі сөз жасау жолдары, сөз тіркестерін аударудағы қателіктер сияқты көптеген мәселелер де әлі күнге қарастырылмай отыр» [3, 62].

Қалай дегенмен дау тудырмайтын нәрсе – ғасырлар бойы қалыптасқан, ұлт тарихындағы ұрпақтар сабақтастығының бір дерегі болып отырған төл сөздік қорымызды негіз ететін яки, кем дегенде, дыбыстық-құрылымдық сипаты жағынан ұлттық тілдік ерекшелігімізді таныта алатын терминологиямызды қалыптастыруға байланысты атқарылатын жұмыстардың аса ауқымдылығы. Осы ауқымды жұмыстардың құрамына кіретін міндеттер – әр алуан, жұмыстың маңыздылығына байланысты белгілі болғандай, тілдің барлық саласына қатысты. Ол өз кезегінде терминологияның барлық басты-

басты мәселелерін қайта сүзгіден өткізуді, оларға өзгертулер мен толықтырулар енгізуді талап етеді.

Ал терминология мәселесін барынша кең ауқымда қарастыру, бір сөзбен айтқанда, қалыптасқан халықаралық терминдерді термин жасаудың ұлттық негіздеріне кіріктіру мәселесі жан-жақты ойлануды, осы саладағы мамандық иелерінің оған тікелей не жанама қатысты барлық мәселелерді таразылап, салмақты шешім шығаруын талап етеді. Өз тарапымыздан осы мәселеге қатысты айқындамамызды білдірер болсақ, біз тек тіл ғылымында ғана емес, сонымен бірге тарихи, қоғамдық-саяси жаңғыруымызда да бүгінгі ұрпаққа үлгі боларлық Алаш қайраткерлерінің ғасырға жуық уақыт бұрынғы ұлт мүддесін көздеген әрекеттерінің бүгінде сол деңгейде күн тәртібіне қайта қойылуы дұрыс тәрізді. Терминологияға қатысты оның төмендегідей алғышарттары бар деп есептейміз:

– бүгінгі күні қажеттілігі дау тудырмайтын терминологияны қалыптастырудың ұлттық қағидаты негізінде жасалатын терминдердің болашақта бұған дейін қалыптасқан орыс тілінің терминологиялық үлгісіндегі терминдермен бірге қолданылуы тіл ғылымында, бірінші кезекте, терминтанудың өзінде теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да бірқатар қиыншылықтар туғызады;

– жат үлгідегі терминдер барлық ғылым салаларында қалыптасып, терминқордың басым

бөлігін құрап отырғанымен, мемлекеттік тілдің қолданыс аясының шектеулі болып отырғанына орай, олардың практикада белсенді қолданысқа түсіп, ғылыми-кәсіби ортада орныққан бөлігі көп емес. Мұның себебі салалық терминдер ең көп кездесетін ғылыми, ғылыми-техникалық әдебиеттерді аудару ісінде аударма материалдар әзірше тиісті сала мамандарының тұтынуы үшін емес, негізінен тиісті органдарға есеп беру мақсатында ғана жасалып отыр. Бұл болашақта термин тұтынушыларының тілдік аппаратында түбегейлі емес, ішінара ауыстырулар жүргізумен шектелуге болатындығын көрсетеді. Жалпы алғанда жағымсыз сипаттағы бұл құбылыстың аталған мәселеге біз қарастырып отырған тұрғыдан игі ықпалын тигізетінін мойындау керек;

– терминологияның басты мәселесі әліпби реформасы тәрізді тілдің басқа бір көкейкесті мәселесімен тиімді үйлесіп жатыр;

– болашақта қазақ тілінің әлемнің кең тараған тілдерімен түрлі деңгейдегі қарым-қатынасының артуына орай, орыс тілінің терминологиялық және жалпы тілдік ықпалының төмендеу ықтималдығы. Басқаша айтсақ, қазақ тіл білімі мамандарының әлемдік тіл білімі кеңістігіне шығуы, тәжірибе алмасуы бүгінгі орыс тіл білімі жетістіктері шеңберімен шектеліп отырған қазақ тіл ғылымы үшін өзге де тілдік бағдарларды анықтауды қажет ететін болады.

#### Әдебиеттер

1. Мырзабеков С. Тіл терминге телміріп тұр // Терминологиялық Хабаршы. – Астана, 2003. – №3(5).
2. Терминология мәселелері. 1 кітап. – Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. 288 б.
3. Ақаев С.Т. Терминнің тілдік және танымдық сипаты: докторлық диссертация. – Алматы, 2002. – 291 б.

#### References

1. Mirzabekov S. Til terminge telmirip tur // Terminologialik Habarshi. – Astana, 2003. №3(5).
2. Terminologia maseleleri. 1 kitap. – Astana: «IS-Servis» JChS, 2006. 288 b.
3. Akaev S.T. Terminyn tildyk zhane tanymdik sipaty. Doctorlyk dissertacia. – Almaty, 2002. 291 b.